

VAŽNOST CIVILNOG DRUŠTVA KAO ČIMBENIKA DEMOKRATIZACIJE U SLOVENIJI I U OSTALIM JUGOSLAVENSKIM REPUBLIKAMA

[Vlasta Jalušič, Ljubljana](#)

<http://www.h-alter.org/index.php?page=article&id=3337#hot>

Za Sloveniju je moguće tvrditi - kao i za velik dio Istočne Europe - da je u njoj diskurs civilnog društva imao znatan mobilizacijski i transformacijski potencijal¹⁸, i da je ujedno *djelovao u praksi*. Izražavanje u kategorijama civilnoga društva predstavljalo je, i još uvijek predstavlja, mjesto političkih sukoba¹⁹ za politički utjecaj i društvenu moć, a s druge strane za historijsku interpretaciju i značenje političkih aktivnosti izvedenih krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, i postupaka po ostvarenju međunarodno priznate državnosti. Zanimljivo je da je i tu *civilno društvo* nastupalo ujedno kroz brojne *historijske* formacije - kao paralelno (antipolitičko) društvo nasuprot države iz **Konradove Antipolitike** ili kao ne-militarističko društvo, kao sastojak *novih društvenih pokreta*, kao gramscijevska *hegemonija* itd. Premda su osamdesetih godina u urbanim centrima poput Zagreba i Beograda nastajale slične inicijative, koje su uglavnom nosile pečat novih društvenih pokreta i s njima povezane *nove senzibilitnosti*, ipak je unutar Jugoslavije krajem osamdesetih sama kategorija civilnog društva prije svega u Sloveniji predstavljala poseban mobilizacijski potencijal, uspjevši se etablirati čak i unutar struktura tada jedine stranke.

Danas se govori o civilnom društvu prije svega kao o *garantu demokracije*. Brojni autori, poput **J. Benderly** i **E. Krafta**, koji su objavili knjigu o nezavisnoj Sloveniji, zastupaju stav da će uspješnije i demokratičnije biti one države u kojima je prije baršunastih revolucija bilo jače razvijeno civilno društvo (**Benderly, Kraft 1994.**), i da to prvenstveno vrijedi za Sloveniju. Ukoliko se u takvim uvjetima razvija refleksija i kritički potencijal koji može imati demokratsko civilno društvo, takav stav je bez sumnje opravdan. Mada je *razvijenost* civilnog društva teško *mjeriti*, pa nam recimo velik broj nevladinih organizacija malo govori o samoj prirodi i potencijalu civilnog društva, a takvo mjerilo može dovesti i do okoštaloosti samoga pojma i percepcije civilnog društva (prim. **Stubbs 1996, 20**). Jedna od značajki svih postsocijalističkih sustava je da smo u svim državama prelaskom u pluralistički višestranački sustav suočeni s iznenadnim deficitom nestranačkog opozicijskog djelovanja i s gubitkom snage civilnog društva. Dijelom je to bio rezultat čisto personalnog pomaka, prelaska brojnih oporbenjaka u strukture vlasti, što je za sobom ostavilo svojevrsan vakuum. Dijelom je tome pogodovala također i općenita antipolitičnost, kao posljedica *uvođenja demokracije*, koja je očekivala institucionalizirana rješenja za sve i prije svega *manje politike*, ili manje potrebe za političkom aktivnošću, što ukazuje na mitološku predodžbu o demokraciji kao *perpetuum mobile*. No kako stoje stvari s civilnom društvom danas u Sloveniji, i kako u ostalim novonastalim ili preostalim jugoslavenskim državama?

Čimbenik meke tranzicije

U Sloveniji je u osamdesetima postojalo relativno snažno i prije svega pluralizirano civilno društvo, u početku kao paralelni fenomen, kasnije i kao čimbenik koji je pridonosio takozvanom *mekšoj tranziciji*, bez velikih lomova. Usprkos snažnoj nacionalnoj homogenizaciji, koja se dovršila kroz proces protiv **Janše & Co.** i *pohodu civilnog društva na vlast*, u usporedbi s ostalim republikama socijalističke Jugoslavije održao se pretežan pluralistički potencijal. Pored toga, ili upravo zbog toga, civilno je društvo u devedesetima najviše oslabilo: to ustvari ukazuje na karakteristiku svih istočnoevropskih postsocijalističkih država. Na primjeru Slovenije to je još jače izražen detalj, posebno s obzirom na činjenicu da u Sloveniji tada nije nastala nijedna veća grupacija nevladinih organizacija, što se dogodilo u brojnim drugim postsocijalističkim državama. To se dijelom pripisuje općenito manjoj zainteresiranosti stranoga kapitala za Sloveniju, pa tako i međunarodnih fondacija koje podupiru neprofitne djelatnosti, mada nikad bez izrazitog političkog ili ekonomskog interesa. Međunarodne filantropske fondacije očito nisu bile tako zainteresirane za Sloveniju. Drugačiji je bio primjer **Soroseve** fondacije, koja je razvila regionalnu mrežu po cijeloj istočnoj i jugoistočnoj Europi. O razlozima nezainteresiranosti stranih fondacija mogli bismo naširoko razmišljati, ali ovdje za to nemamo prostora. S druge strane, razlog za nastali vakuum u civilnom društvu treba tražiti u samoj strukturi nove države i njezinoj relativnoj kohezivnosti.

Novoustanovljena država koja nije nastala na potpunom diskontinuitetu i koja nije na brzinu porušila sve mostove radikalnim *antikomunističkim* potezima, već se gradila na temeljima staroga, predstavljala je stabilniju građevinu u kojoj različite inicijative ili nevladine organizacije, koje bi pokušale nadomjestiti državu i neke njezine funkcije, nisu mogle baš cvjetati. K tome, u Sloveniji se nije dogodila tako radikalna razgradnja srednjega sloja kao ponegdje drugdje, gdje je angažiranost u nevladinim organizacijama postala jedna od osnovnih strategija preživljavanja srednjega sloja. Brojne političke ili pretežno politizirane inicijative koje su imale osnovu u idejama novih društvenih pokreta nakon ljeta 1991. godine uglavnom su usahnule: zbog rata se najprije ugasio mirovni pokret, koji se očito snažno temeljio na nacionalnoj osnovi. Ujedno - oblikovanjem zelene stranke - također se ugasio i ekološki pokret (mada se u drugoj polovici devedesetih na drugim temeljima opet uspostavljaju brojne nevladine ekološke organizacije, koje su pritom najviše NGO-izirane i profesionalizirane).

Antinacionalistički i proturatni potencijal

Pokrete su dijelom usisale stranke, a dijelom nisu našli fokus djelovanja unutar novih uvjeta. Ono što je preostalo, bile su različite alternativne kulturne inicijative, dio feminističkih grupa i neke novoinstitucionalizirane nevladine organizacije, koje su imale karakter društava ili zavoda. Usprkos tome, u ljeto 1991. nastalo je nekoliko novih organizacija civilnog društva koje su imale drugačiji karakter od prethodnog civilnog društva. Najviše ih je bilo - zbog rata u ostalim dijelovima Jugoslavije - humanitarnih, neke - mada rijetke - počele su se baviti ljudskim pravima. Kao zanimljivost treba spomenuti da je prvi zakon o političkom udruživanju omogućavao registraciju i nestranačkih udruženja kao političkih. Kasnije se *političnost* reducirala samo na političke stranke pa su se neke grupe koje su po tom zakonu bile registrirane trebale ukinuti (recimo *Ženska inicijativa Koper* ili *Žene za politiku* u Ljubljani). Razlog je dakako bila relativna *konsolidacija* stranačkoga prostora, u smislu da je većina etabliranih stranaka prestala igrati ulogu *saveza* ili *pokreta* i da su prihvatile faktičku ulogu političkih stranaka i definirale vlastiti politički prostor.

pćenito, za postsocijalistička društva mogli bismo reći da njihova nova tranzicijska *civilna društva* imaju veći broj tipičnih značajki. Oblikuju se prije svega kao nevladin sektor, koji još uvijek ima relativno neuređen status i predstavlja s jedne strane *slobodno lovište*, što s druge strane znači jako nerazrađen položaj i ograničen utjecaj na političku pozornicu (prim. **Strojan, Šporar, Bien** 2000). Većinom su nepovezana, neprofesionalizirana ili slabo profesionalizirana, u financijskim su i kadrovskom teškoćama i izuzev rijetkih iznimaka krhka - tako da nemaju snagu ni približnu onoj koju imaju slične organizacije na Zapadu. Ujedno se na strani tih nevladinih organizacija posebno postavlja problem sudjelovanja s nevladinom i vladinom sferom, koje je s jedne strane nedostatno, s druge se strane prečesto odvija na liniji nejasno razlučenih kompetencija. Nevladine organizacije često obavljaju dio posla koji bi ustvari trebao pripadati vladinim institucijama (prije svega na socijalnom području), ili bi ga bar okvirno trebala regulirati država, ukoliko želi pružati jednake mogućnosti. Država se spram njih ponaša po nepreglednom sistemu *podijeli, pa vladaj*. Dodatan problem s kojim se suočavaju je da je na tradiciji sustava, koji je razvijao obvezan odnos prema radu, vrlo teško izgraditi kulturu dobrovoljnog rada za zajednicu i kulturu političkog angažmana. Ujedno postoji snažna tendencija da se civilno društvo razumije prije svega kao socijalno-humanitarno djelovanje i zastupanje nekakvih grupnih interesa (prim. zbornik **Bohinc, Černetič** 1999), a ne kao politički aktivizam²⁰. Usprkos tome, jedna od značajki postsocijalističkih *civilnih društava* svakako je i činjenica da u njima dominiraju žene, koje iz svoje strukturne društvene i političke pozicije upravo tu pronalaze mjesto svojega djelovanja: s jedne strane institucionalna im je politika teže dostupna, s druge strane tu pronalaze prostore veće slobode, autonomije i kreativnosti. U bivšim jugoslavenskim republikama (u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini) upravo su ženske i feminističke grupe predstavljale su antinacionalistički i proturatni civilnodruštveni potencijal (prim. **Kašić** 1997.).

NESINKRONIZIRANOST CIVILNIH DRUŠTAVA/ UDRUŽIVANJA U JUGOSLAVIJI

Kao u cijeloj Istočnoj Europi, i u Jugoslaviji je vladala nesinkroniziranost na različitim područjima društvenog, političkog i ekonomskog djelovanja. Što se civilnog društva tiče, moguće je u nekom bazičnom smislu tvrditi da je Jugoslavija s vremenom, a posebno nakon decentralizacije koju je donio Ustav iz 1974. godine, u svojem sustavu imala već razvijene korporativističke nastavke svojevrsnog i dijelom *odozgo* uspostavljenog civilnog društva, u vidu samoupravljanja (čemu su u najvećoj mjeri pripadale brojne mjesne zajednice, a također i brojna društva i samoupravni OOUR-i koji su u Sloveniji s ustanovljenjem Odbora za zaštitu ljudskih prava, igrali važnu ulogu brojnoga *članstva* lokalnih samoupravnih organizacija). Potencijal tog *civilnog društva* bio je raznovrstan, što su pokazali i raznovrsni rezultati lokalnih i republičkih pokreta. Republička teritorijalna raspodijeljenost takvih struktura najviše je omogućavala nastanak kasnijih nacionalnih civilnodruštvenih pokreta, tako da su - u konačnoj instanci nacionalni entiteti na različite načine *zaigrali* ulogu nacionalnih civilnih društava.

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih skoro u čitavoj državi postojali takvi ili drugačiji oblici civilnodruštvenih pokreta u smislu otvaranja novih tema u javnosti, a prije svega započinjanja debate o postojećem političkom sistemu, državi, civilnom društvu i novim društvenim pokretima²¹. Oni su postojali u obliku različitih teorijskih koncepata²² i solidarnosnih akcija između intelektualaca, prije svega u primjerima kršenja slobode tiska i izražavanja, ili kroz sudjelovanje različitih skupina. Ti trendovi i pokreti u kasnim su osamdesetima krenuli različitim putovima. Njihov raspon predstavljao je čitavu paletu stajališta: od ideje socijalističkog civilnog društva²³, preko kritike postojećeg *civilnog društva* kao *totalitarizma odozdo - sukoba između demokratskog i nedemokratskog civilnog društva*²⁴, do zauzimanja za nacionalnu suverenu državu i civilno društvo u tom okviru²⁵. Ipak ostaje dojam da su u Jugoslaviji postojali nekakvi slični intelektualni pokreti i teorijske debate, da su u Ljubljani isto kao i u Zagrebu i Beogradu postojali mediji koji su imali slične funkcije (*Polet, Studentski list, Mladina, Student, Radio 101, Radio Student*), da su postojale intelektualne debate o značenju tzv. novih društvenih pokreta kao novih političkih subjekata, da su postojale, recimo, feminističke grupe (koje su krajem sedamdesetih nastale u Zagrebu i Beogradu, kasnije, u osamdesetima, također i u Ljubljani), u Ljubljani i Zagrebu također i mirovne (*Gibanje za kulturo miru in nenasilja, Svarun*) i ekološke grupe (*Ekološka skupina pri UK ZSMS Ljubljana, Zelena akcija* u Zagrebu). Da o glazbenim povezivanjima i povezivanjima među inicijativama tzv. alternativnih kultura i njihovim međutjecajima i ne govorimo.

Kolektivna amnezija

Radi se o pojavama koje su danas u velikoj mjeri potisnute u amneziju, jer bi rušile različite nacionalne interpretacije razbijanja i raspada Jugoslavije, oblikovanja novih političkih cjelina i njima pripadajuća herojstva. Zato je problematičan stav, koji se često može čuti, da je, izuzev Slovenije - ostatak Jugoslavije u osamdesetima u pogledu civilnog društva bio tabula rasa²⁶. Kod takvih tvrdnji radi se o specifičnoj amneziji, koja ima različite uzroke. Amnezija u vezi s političkim aktivizmom i izvorom baršunastih revolucija općenito je tipična za cijelu postsocijalističku Evropu - pripada sklopu interpretacija političkih promjena oko godine 1989. kao djela nacionalnih političkih i drugih elita (**Jalušič** 2001.). Ipak ima svoje specifične podvarijante. U Hrvatskoj je, recimo, služila brisanju svakog povijesnog kontinuiteta i osudi *jugonostalgicara* od strane **Tudmanova** režima (**Stubbs**, 2000.). U Sloveniji taj zaborav pripada svojevrsnoj samodovoljnosti nacionalnih intelektualaca, koji veliku demokratsku specifičnost u odnosu na ostale dijelove bivše jugoslavenske federacije vide u ulijevanju civilnog društva u tzv. *slovensko proljeće* - da ne bi reflektirali nacionalizam i ksenofobiju koji su se stvorili kroz takvo oblikovanje civilnog društva²⁷. To također omogućava interpretaciju demokratskih promjena, koja ispušta iz refleksije nenacionalistički i državljanski aspekt civilnog društva, koji je bio povezujući, i koji je pridonosio izgradnji demokratskih mehanizama unutar jedinstvene Jugoslavije, za razliku od modela **Pučnikovog nacionalnog civilnog društva**. Takav zaborav također omogućava da se u vezi sa civilnim društvom u devedesetima etablira stajalište da je civilno društvo u svim oblicima i posvuda bilo prije svega borba za nacionalnu samostalnost. **Ciril Zlobec** je u vezi s tim rekao: *Bez obzira na*

to što su tendencije civilnog društva bile različite, svima je bilo zajedničko da za svoj nacionalni prostor žele što veću samostalnost. Po toj interpretaciji u Sloveniji je civilno društvo djelovalo unutar političkog sistema... tako što je pokretalo zajednička programska jedra u školstvu (Zlobec, 2000.). Ta unatrag zatvorena interpretacija također vidi samo nacionalno civilno društvo, koje je samo dijelom bilo rezultat demokratskih borbi na teritoriju bivše Jugoslavije.

Različiti ishodi, uključujući i ratove, bili su povezani sa *karakterom* transformacije već postojećih civilnih društava, također i u smislu sposobnosti unutarnje međusobne koegzistencije i međukulturalnosti. Ponekad je to dovelo i do transformacije i homogenizacije društvenoga u nacionalizam, drugdje je dovelo do raslojavanja, fragmentacije, pa i do raspada. Raspad kohezivnosti, koji nije mogla nadomjestiti nikakva politička opcija, značio je rat, koji se najjače rasplamsao upravo na mikronivoima, i tako potpuno uništio najelementarniju kohezivnost.

FEMINIZAM KAO SIMPTOM

Feministički pokreti i grupe primjer su postojanja različitih civilnodruštvenih grupa u više centara bivše Jugoslavije u osamdesetima, njihova intenzivnoga sudjelovanja i međusobnih utjecaja. Radilo se o pokretima koji nisu imali osobito velik neposredan utjecaj na političke vlasti, ali su usprkos tome predstavljali važnu *inovaciju*, u smislu transformacije političkog prostora, te kao novost unutar socijalističke opozicije i civilnodruštvenih inicijativa. Moguće je čak reći da je feminizam predstavljao svojevrsan simptom civilnog društva, njegove inkluzivnosti, ekskluzivnosti, njegova kontingentnog karaktera i prelaska u nacionalizam.

Novi feministički pokret u Sloveniji i Jugoslaviji ima svoje zametke u sedamdesetima. Proizašao je prije svega iz sljedećih elemenata: s jedne strane iz otpora prema jednopartijskoj vladavini i paternalističko-socijalističkom tretiranju takozvanog ženskog pitanja; s druge strane, iz otpora prema nastajućim etnonacionalizmima u Jugoslaviji, posebno nakon **Titove** smrti, koji su od početka osamdesetih pa nadalje izrazito instrumentalizirali pitanja koja neposredno zadiru u intimnost žena. K tome, to se događalo pod utjecajem zapadnoga feminizma, koji je izrazito naglašavao seksualne i reproduktivne slobode moderne žene kao osnovu za osobnu i političku emancipaciju. Time je pokret izmicao izvan opsega etničkih strategija, koje su dio civilnog društva, pa tako i ženske pokrete, vukle u naručje etnonacionalizma (različite *uravnotežene demografske politike*, pa tako i javni događaji kao što su recimo bile demonstracije Srkinja i Crnogorki na Kosovu 1987). Pokret se ujedno usredotočio na sadržaje koji proizvode bitan pomak, kakav je novi feminizam ostvario na Zapadu: na oblikovanje specifičnog socijalnog i političkog prostora, kojega više nije bilo moguće usporediti s tradicionalnim nacionalnim političkim prostorom. U tom smislu je feminizam već na početku osamdesetih unio svojevrsnu postmodernu notu u političke borbe i aktivnosti u Sloveniji i Jugoslaviji, koja se podudara sa raspravama o rušenju tradicionalnog političkog subjekta: s ostvarivanjem drugačijeg, paralelnog političkog prostora za različite inicijative, pa također i ženske inicijative, za koje nije bilo prostora ni u socijalističkom ni u nacionalnom diskursu, i koje su ozbiljno otvarale postsocijalističko demokratsko pitanje u cijeloj Jugoslaviji.

Kao što je napisala zagrebačka feministica **Lydia Sklevicky**, koja je umrla 1991. godine, nova feministička inicijativa je izrasla iz *generacije bez vlastite tradicije organiziranog ženskog pokreta* (Sklevicky, 1987., 5), ali također i bez drugih političkih tradicija. Kod kritičarki sustava postojala je jaka potreba za druženjem, novom socijalizacijom i politizacijom posttradicionalnih ženskih identiteta, koji su se znatno razlikovali od prijašnje generacije. Nove grupe su zahtijevale aktivniji pristup pitanjima kao što su obiteljsko nasilje nad ženama i djecom, niže plaće za žene (usprkos formalnoj jednakosti, žene su prosječno imale 20 posto niže plaće nego muškarci), politička marginalizacija žena usprkos relativno visokoj formalnoj zastupljenosti u socijalističkoj skupštini (25 posto) i opća pravna jednakost bez obzira na spolne identitete ili usmjerenost.

Najmanje dobrodošao dio pokreta

Na prelasku iz sedamdesete u osamdesete u Jugoslaviji se pojavilo nekoliko grupa koje su problematizirale takve sadržaje, prije svega u urbanim središtima poput Beograda, Zagreba i

Ljubljane. U Sloveniji su se feminističke inicijative kao samostalni politički pokreti pojavile usporedno s takozvanim *novim društvenim pokretima*, koji su, zbog nemogućnosti drugačijega organiziranja, bili aktivni pod kišobranom socijalističke omladinske organizacije. U određenom smislu ih je moguće shvatiti kao *dio* takozvanog civilnodruštvenog pokreta, koji se razvio i bio artikuliran pod utjecajem zapadnoevropskih mirovnih, ekoloških i feminističkih pokreta, a također i pod utjecajem istočnoevropskih ideja o antipolitici i civilnom društvu kao protudržavnom i antitotalitarnom paralelnom opozicijskom obliku organizacije. Usprkos tome feminističke inicijative bile su odvojene od tog pokreta, dijelom vlastitim izborom, a dijelom zato što su, zajedno sa homoseksualnim inicijativama, također i u krugovima *civilnog društva* bile najmanje dobrodošao dio novoga (prim. **Mastnak**, 1992.). Zbog svoje izrazite protunacionalističke orijentacije, prije svega su bile odvojene (i shodno tome neuvažavane) od takozvane nacionalne opozicije iz krugova nacionalnih intelektualaca.

To su samo neki razlozi zašto nove feminističke grupe ne možemo smatrati *podfenomenom* ili samo elementom *slovenskog civilnog društva*. Grupe koje su nastale u osamdesetim godinama nisu bile osobito mnogočlane, ali je moguće tvrditi da su obilježavale čitavu generaciju žena... Pokušale su prije svega organizirati *poseban prostor*, kao odgovarajuću atmosferu za grupno djelovanje, socijalizaciju i solidarnost među ženama. Usprkos tome, zauzimale su se za *repolitizaciju ženskoga pitanja*, što god je to bilo, i shvaćale pravo na jednakost usprkos razlikama kao jedan od najvažnijih uvjeta demokratskog sistema. Pritom su bile više ili manje uspješne i u određenoj su mjeri ostale više ili manje samodovoljne. Otvarale su neke nove-prešućene teme, kao što su lezbijstvo, nasilje nad ženama u privatnosti itd., i time postavljale zahtjeve za prestrukturiranjem tradicionalnog odnosa između privatnoga i javnoga. Gledano iz današnje perspektive, usprkos tome što nisu imale veliki broj članica, a članstvo ionako nije bilo formalizirano, skrenule su na sebe veliku medijsku pažnju, premda nešto manje u Sloveniji no drugdje. Članci i intervjui o njihovim aktivnostima bili su objavljeni u časopisima iz drugih dijelova Jugoslavije, poput *Mladosti*, *NON-a*, *Starta*, *Danasa* itd. Pored nekih simpatija i solidarnosti, dočekivalo ih je znatno nerazumijevanje. Doživljavane su bile kao *separatistička* nastojanja na *civilnodruštvenoj sceni*.

Priprema za rat

Grupe su organizirale veći broj akcija, poput široke kampanje protiv obavezne vojne obuke za žene 1986. godine, i masovne demonstracije protiv uporabe nuklearne energije godine 1987. na prvu godišnjicu Černobila, na kojima su se također skupljali i potpisi za moratorij na gradnju nuklearnih elektrana. Ujedno su imale stalne veze sa ostatkom Jugoslavije, suorganizirale su četiri feministička jugoslavenska susreta, od kojih su dva - prvo i zadnje - bila održana u Ljubljani (prvo godine 1987., zadnje u proljeće 1991., kada se komunikacija u Jugoslaviji kako među intelektualcima tako i među drugim akterima, uglavnom svodila na *pasmater...*).

Grupe koje su se bavile takvim sadržajima postojale su i u Zagrebu i Beogradu, povremeno su se pojedine inicijative pojavljivale također u Makedoniji i u Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj je, recimo, iz grupe *Žena i društvo* (1978.) izrastao veći broj novih, među njima inicijativa *Svarun*, a godine 1988. je nastao i *SOS telefon za žene žrtve nasilja*. Takav telefon je iste godine bio ustanovljen i u Beogradu, a godine 1989. i u Ljubljani. Paradoks se sastojao u činjenici da je bavljenje problematikom nasilja na neki način pripremiло te grupe na rat koji je slijedio, tako da su bile sposobne baviti se onim što je proizvodio rasizam i nacionalizam nacionalnih elita, ustoličenih u novim suverenim državama ili u ostacima stare, koje su vodile etnička čišćenja. Raspad Jugoslavije i rat feminističke su i civilnodruštvene grupe doveli na različite putove. Dok se feministička aktivnost u Sloveniji usmjerila na snažnu i uspješnu bitku za očuvanje reproduktivnih prava žena 1991. godine, a kasnije je iz različitih razloga ta aktivnost postala manje prisutna, rat u preostalim dijelovima Jugoslavije proizveo je drugačije rezultate. U Hrvatskoj i u Srbiji razvio se snažan feministički pokret, a nešto slično se dogodilo u Bosni i Hercegovini.

21 Od *Praxis* debate u sedamdesetima, koja je u Srbiji u osamdesetima završila u nacionalizmu (Stubbs 200, 2), do nastanka civilnog društva u osamdesetima, koji su označavale rasprave o postmarksizmu i o novim društvenim pokretima. Broj 3/4 1985. hrvatske *Revije za sociologiju* bio je u cijelosti posvećen novim društvenim pokretima. U Beogradu u isto su vrijeme izašle knjige **Alaina Touraina** *Sociologija društvenih pokreta* (1983) i **André Gorza** *Ekologija i politika* (1982).

22 Među autorima Socioloških rasprava (Družboslovnih razprav) iz godine 1987. na temu civilnog društva nalazimo recimo **Kostu Čavoškog, Zorana Đinđića, Nebojšu Popova, Jožu Pučnika, Gregora Tomca, Tonča Kuzmanića, Leva Krefta, Vesnu Pusić, Pavla Gantara** itd. - dakle brojne postjugoslovenske političke ili znanstvene radnike iz različitih nekadašnjih republika.

23 Recimo **Laszlo Sekelj**, *Družboslovne razprave* 1987, 163–166.

24 **Tomaž Mastnak**, isto, 96.

25 **Jože Pučnik** recimo, u spomenutom zborniku kao Slovenac govori o uvođenju civilnog društva u Sloveniji i o suverenoj slovenskoj državi - zbornik, str. 135.

26 O tom stavu, koji se od 1991. godine pa nadalje reproducirao u dokumentima, na susretima i u raspravama u brojnim međunarodnim institucijama govori **Paul Stubbs**, u jednom od svojih odličnih tekstova o civilnom društvu u Hrvatskoj, na koji ću u nastavku više puta referirati (Stubbs 2000, 2).

27 Da je to tako, dokazuje činjenica da je za kritičke analize toga razdoblja do nedavno trebalo posegnuti za literaturom koja je (čak i ako su u pitanju slovenski autori) objavljena izvan Slovenije: tako, recimo, *Independent Slovenia* **Evana Krafta** i **Jill Benderly** (1994) uključuje analize civilnog društva i nacionalizma, štrajkačkog pokreta i feminističkog pokreta. Isto vrijedi i za brojne druge autore koji se bave pitanjima odnosa u nekadašnjoj Jugoslaviji (**Thompson** 1992 ili **Ramet** 1999). Analize civilnog društva koje su bile objavljene u Sloveniji (osim **Mastnak**, 1992, **Kuzmanić**, 1999), ne uključuju kritičke analize, ili je o njima prije moguće govoriti kao o apologijama. Takva je također i velika većina tekstova u zborniku *Civilna družba v Sloveniji in Evropi* (**Bohinc, Černetič** 1999, prim. kritiku kod **Dragoš** 1999).